

بررسی سیره اخلاقی مقام معظم رهبری در برخورد با دشمن

زهرا قائمی نژاد^۱

چکیده

این مقاله با هدف بررسی سیره اخلاقی مقام معظم رهبری در برخورد با دشمن تنظیم و در آن تلاش گردیده تا به این پرسش پاسخ داده شود که سیره اخلاقی مقام معظم رهبری در برخورد با دشمن چگونه است؟ این تحقیق از نوع تحقیقات توصیفی می باشد و روش به کار رفته در آن کتابخانه ای بوده است. ابزار به کار رفته در جهت جمع آوری داده ها، فیش و تحلیل داده ها با استفاده از روش تحلیل محتوا انجام شده است. از مهم ترین نتایج این مطالعه می توان به این موضوع اشاره کرد که، رعایت مسائل اخلاقی در برخورد با دشمن برای سرمداران امت اسلامی الزامی است؛ زیرا اسلام دینی، جهانی است و برای همگان حرمت قائل است؛ بنابراین از جمله مسائل اخلاقی که یک رهبر باید در برخورد با دشمن رعایت کند این موارد می باشد: ادب، عدم اعتماد، صلح طلبی، عدم غفلت از دشمن، حفظ عزت در مقابل دشمن، مجازات

کلیدواژه: اخلاق، دشمن، مقام معظم رهبری

^۱ - طلبه سطح دو حوزه علمیه کوثر (س) علی آباد کتول

مقدمه

انسان موجودی اجتماعی است، این مسئله یک امر ذاتی در وجود انسان می‌باشد. زیرا این خصلت اجتماعی بودن انسان را وادار به برقراری ارتباط با افراد پیرامون خود می‌کند. روابط اجتماعی عاملی برای تعامل بین دو یا چند فرد، گروه و یا سازمان است؛ لذا از تعدادی تعاملات اجتماعی، فیزیکی و زبانی تشکیل شده و فضایی را به وجود می‌آورد تا افراد بتوانند در آن احساسات و عقاید خود را رد و بدل کنند. در دین مقدس اسلام بر مسئله ارتباط با دوست بسیار تاکید شده، زیرا ارتباط و دوستی‌هایی که بر معیار صحیح موازین عقلی و شرعی ترتیب یافته باشد؛ می‌تواند در زندگی انسان زمینه‌ساز موفقیت‌ها و پیشرفت‌های قابل ملاحظه شود. یک فرد مسلمان در اثر این ارتباط گاهی به بالاترین درجه سعادت نائل می‌شود.

در دین مبین اسلام علاوه بر ارتباط با دوست ارتباط‌گیری و نحوه برخورد صحیح با دشمن نیز بسیار مورد توجه قرار گرفته است؛ زیرا از جمله مشکلاتی که همه با آن دست و پنجه نرم می‌کنند وجود دشمنانی بر سر راه تحقق اهداف آن‌هاست. اهمیت این مسئله زمانی مشخص می‌شود که اگر رفتار با دشمن بر طبق مبانی اسلامی صورت گیرد زمینه ایجاد موفقیت و اقتدار واقعی را در میدان نبرد فراهم خواهد کرد. در مقابل آن بی‌توجهی در این زمینه گاه باعث ضررهای جبران ناپذیری می‌شود، در نتیجه باید پیوسته هشیاری در برابر دشمن را حفظ کرد و هرگز نباید دشمن را کوچک شمرد. بدیهی است برای برنامه‌ریزی و تعیین و تدوین سیاست دفاعی در جهت صیانت از نظام اسلامی، شناسایی دشمن و تهدیدهایی که از ناحیه او موجودیت ملی و دینی را تهدید می‌کند، امری واجب است. تا جایی که یکی از دستاوردهای مهم انقلاب اسلامی قطع دست بیگانگان و چپاولگران و سلطه‌گران نامشروع از ایران و ملت و منابع و ثروت‌های آن است.

با توجه به اهمیت بالای این مسئله مطالعات فراوانی در این زمینه صورت گرفته است که برای نمونه می‌توان به این موارد اشاره نمود: احمدیان (۱۳۹۴) اصول اخلاقی و تربیتی برخورد با دشمنان در سیره امیرالمومنین، الهامی‌نیا (۱۳۸۲) سیره اخلاقی-تربیتی امام خمینی، بابایی (۱۳۹۴) بایسته‌های اخلاق سیاسی از منظر مقام معظم رهبری.

مطالعات انجام شده عمدتاً به بررسی اصول اخلاقی و تربیتی امام علی(ع)، سیره تربیتی امام خمینی و مباحث اخلاق سیاسی مقام معظم رهبری پرداخته‌اند. و هیچ کدام در مورد بررسی سیره اخلاقی مقام معظم رهبری در برخورد با دشمن سخنی نگفته‌اند، از آن جا که مقام معظم رهبری یکی از دشمن شناسان خبره در عصر حاضر می‌باشد در نتیجه سیره اخلاقی و رفتاری ایشان در مواضع مختلف برای همگان الگو است. لذا این مطالعه درصدد است تا به این پرسش پاسخ دهد که سیره اخلاقی مقام معظم رهبری در برخورد با دشمن چگونه است ؟

اسلام دین جهانی است و برای همه حرمت قائل است؛ محترم شمردن انسان‌ها و توجه به حقوق و اصول انسانی یکی از ویژگی‌های اساسی این آیین است. بر همین اساس امیرالمؤمنین(ع) در فرمان خویش به مالک اشتر آن‌گاه که او را به زمامداری مصر منصوب می‌کند بخشی از اخلاق رهبری را این‌گونه بیان می‌فرماید: «مهربانی با مردم را پوشش دل خویش قرار ده و با همه دوست و مهربان باش مبادا هرگز چونان حیوان شکاری باشی که خوردن آنان را غنیمت دانی؛ زیرا مردم دو دسته‌اند، عده‌ای برادر دینی تو و دسته‌ی دیگر همانند تو در آفرینش هستند.»^۱

اسلام، دین محبت و مهرورزی است و حقوق بشر در آن به طور کامل لحاظ شده؛ این حقیقت در بیان صاحب نظران منصف غربی نیز کاملاً مشهود است؛ چنانچه مارسل بوازار درباره‌ی جایگاه اصلی مساوات در جهان‌بینی اسلامی گفته است: «از دیدگاه اسلام در برابر عظمت و قدرت خداوند هیچ نیرویی وجود ندارد. بنابراین انسان حق ندارد، هم‌نوعان خود را که آزاد آفریده شده‌اند با زور به بردگی و اسارت بکشاند. مفهوم حقوق بشر و به عبارت دیگر اعتقاد به ارزش و شایستگی انسان برگرفته از اصل توحید اسلام است. ارزش ممتازی که اسلام برای انسان قائل شده است، مقام عالی و شایستگی او را در جامعه توجیه می‌کند.»^۲

از نظر اسلام، حقوق انسان تحت هر شرایطی محترم است حتی اگر آن انسان در جایگاه دشمن و قاتل باشد. بنابراین واجب است که در مقابل دشمنان اصول اخلاقی رعایت شود؛ زیرا رعایت اخلاق است که به حفظ حقوق می‌انجامد. به همین دلیل به منظور حفظ حقوق و کرامت انسانی و رسیدن به رضایت الهی به پرهیز از دشمنی‌های افراطی و حب و بغض‌های بی‌مورد فراوان توصیه شده است. از جمله افرادی که باید در برخورد با دشمن رعایت اخلاق را انجام دهند سردمداران کشورها می‌باشند به همین علت در اینجا به بررسی چند نمونه از سیره اخلاقی مقام معظم رهبری در برخورد با دشمن پرداخته شده که به شرح ذیل می‌باشد:

(۱) ادب

از آنجا که دین اسلام بر پایه کمال و فضایل انسانی بنا گردیده و هدف بعثت پیامبر(ص) طبق فرمایش ایشان اتمام و اکمال مکارم اخلاق معرفی شده^۳ بدیهی است یکی از اصول مهم مقابله با دشمن رعایت ادب باشد؛ زیرا از اهداف مهم جهاد احیای ارزش‌ها و فضایل اخلاقی و مبارزه با زشتی‌هاست. به همین علت

۱- نهج البلاغه، نامه ۵۳

۲- بوارزار، اسلام و حقوق بشر، ص ۳۶

۳- قمی، سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار، ج ۲، ص ۶۷۶

امیرالمومنین(ع) ادب را برترین میراث برای آدمی می‌داند؛ همچنین سیره عملی امیرالمؤمنین(ع) در مقابله با دشمنان به خوبی گواه این مطلب است. به طوری که وقتی در جنگ صفین شنید یارانش شامیان را دشنام می‌دهند این گونه فرمود: «من خوش ندارم که شما دشنام‌دهنده باشید اما اگر کردارشان را تعریف و حالات آنان را بازگو می‌کردید به سخن راست نزدیک‌تر و عذرپذیرتر بود.»^۲

بی‌ادبی و دشنام دادن باعث تیرگی روح، تضعیف عزت و کرامت انسانی می‌شود و نیز دوری از اخلاص در عمل و رحمت الهی را به دنبال دارد. دشنام حاصل تکبر است.^۳ دشنام‌گویی نشانه جهل و انحطاط آدمی است؛ دشنام‌گو در واقع خودش را سرشکسته می‌کند و خواری را بر خود می‌پسندد. آن‌چنان که نقل شده است که حضرت علی(ع) مشاهده کرد مردی به قنبر (غلام ایشان) دشنام می‌دهد و او می‌خواست جواب گوید حضرت فرمود: «ای قنبر! آهسته! ناسزاگوی خود را در زبونی رها کن؛ تا خدای رحمان را خشنود سازی و شیطان را به خشم آوری و دشمنت را کیفر دهی. سوگند به خدا! شخص با ایمان، خدای خویش را به چیزی مانند بردباری خرسند نسازد و شیطان را به چیزی مثل سکوت به خشم نیاورد و هیچ نادانی به عکس‌العملی مانند سکوت شکنجه نگردهد.»^۴

در اهمیت ادب همین بس که مولا علی(ع) به فرزندش سفارش فرمود: «ای پسر! بهره خود را از ادب بگیر و قلبت را برای ادب آماده کن زیرا قلب بزرگتر است از این که پلیدی واردش گردد و بدان هرگاه فقیر شدی ادب تو را بی‌نیاز گرداند و اگر در دیار غربت بودی همنشین تو باشد که با وجود آن وحشتی نخواهی داشت. ای پسر! ادب سبب زیادی عقل، پاکی قلب و منشأ فضیلت است. بدان که به سیب مال و مقام برای کسی دوست واقعی پیدا نمی‌شود بلکه ادب است که تکیه‌گاه مرد و نشانه عقل و دلیلی بر صفات پسندیده اوست و انسان بی‌ادب جز حیوانی بی‌مصرف نیست.»^۵

با توجه به این سخنان می‌توان دریافت یکی از مواردی که افراد باید در آن ادب را سرلوحه کار خود قرار دهند و از دشنام و ناسزاگویی و تندروی‌های نابجا پرهیز کنند؛ هنگام سخن گفتن با دشمنان و مخالفان است؛ زیرا انسان در هنگام مواجه شدن با مخالفان یا دشمنان خویش در حالتی از عصبانیت و غضب قرار می‌گیرد و احتمال هرگونه برخوردی وجود دارد.

۱- نهج البلاغه، حکمت ۱۱۳

۲- همان، خطبه ۲۰۶

۳- آمدی، تصنیف غررالحکم و دررالکلم، ص ۳۱۰

۴- شیخ مفید، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، ص ۱۱۸

۵- دیلمی، ارشاد القلوب الی الصواب، ج ۱، ص ۱۶۰

حضرت آیت الله خامنه‌ای که یکی از دشمن‌شناسان خبره در عصر حاضر می‌باشد و سیره اخلاقی و رفتاری ایشان در مواضع مختلف برای همه افراد الگو است؛ رعایت ادب در برخورد با دشمن را مهم می‌داند و در این باره فرموده‌اند: «اسلام یک سبک زندگی برای ما آورده است. فرض بفرمایید ادب، یکی از کارهای مهم ادب است. فرنگی‌ها در برخوردهای معمولی‌شان خیلی مقید به ادب نیستند؛ ما ایرانی‌ها از قدیم معروف بودیم به اینکه در گفتارهایمان، در مخاطباتمان ملاحظه‌ی ادب را می‌کنیم؛ احترام طرف مقابل را حفظ می‌کنیم. این‌ها می‌خواهند این را عوض کنند و متأسفانه یک جاهایی هم موفق شده‌اند. فرض کنید شما با یکی مخالفید، می‌خواهید راجع به او حرف بزنید؛ دوجور می‌شود حرف زد یک‌جور می‌شود هتاکانه و بی‌باکانه و بی‌ادبانه حرف زد؛ یک‌جور هم می‌شود مؤدب حرف زد. شما ببینید در قرآن کریم، در بسیاری از موارد وقتی صحبت از فاسقین است، صحبت از کافرین است، صحبت از بدهای اشرار عالم است، می‌فرماید: وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ^۱ نمی‌گویند همه‌ی آن‌ها؛ ملاحظه می‌کنید، بالاخره یک اقلی هستند بین همین‌ها که این‌ها تعقل دارند؛ قرآن کریم ملاحظه‌ی حق آن‌ها را می‌کند.»^۲

(۲) عدم اعتماد

اعتماد نکردن به دشمن یکی دیگر از ابعاد سلبی یا دفعی تربیت اسلامی است اهمیت این اصل در آیات و روایات به وضوح آمده است. چنان که خداوند در قرآن به مومنان یادآور می‌شود که هرگز نباید دشمنان خود را به دوستی بگیرند.^۳ در ادامه خداوند راز لزوم پرهیز و احتیاط از بیگانه و منشأ خطر را چنین گوشزد می‌کند که اگر آنان بر شما تسلط یابند باز همان دشمن دیرین هستند و هر چه بتوانند بر دشمنی شما می‌کوشند و چقدر دوست می‌دارند که شما کافر شوید.^۴ همچنین خداوند در آیه دیگری به پیامبرش این نکته مهم را یادآوری می‌کند که هرگز یهود و نصارا از تو راضی نخواهند شد، مگر آن که از آیین آنان پیروی کنی.^۵

این آیات از قانون ثابتی خبر می‌دهند و آن عدم رفع دشمنی بین غیر مسلمانان و مسلمانان است. پیام این آیه‌ها آن است که جلب رضایت دشمنان اسلام ممکن نیست و این یک خطاب عام و برای همه دوره‌هاست. پس صلح، مذاکره و مصالحه با دشمنان به معنای راضی شدن و ایمن ماندن کامل از ضربات و حیل‌های آن‌ها نیست، هر چند در ظاهر خود را راضی و سپاس‌گزار نشان دهند.

۱- سوره مبارکه یونس، آیه ۵۵

۲- سخنرانی مقام معظم رهبری در دیدار با ائمه جمعه سرار کشور در تاریخ ۱۳۹۴/۱۰/۱۴

۳- سوره مبارکه ممتحنه، آیه ۱

۴- همان، آیه ۲

۵- سوره مبارکه بقره، آیه ۱۲۰

مثل کنید.»^۱طبق این آیه مقابله به مثل حق طبیعی هر انسانی است و همگان اجازه دارند به جهت آگاهی و هدایت خطاکننده و بیداری جامعه و نیز برای اجرای حدود الهی توصیه شده است.

اسلام بر خلاف مسیحیت که می‌گوید هر کس به طرف راست صورت تو سیلی زد، طرف دیگر را به سوی او بگردان چنین دستوری نمی‌دهد؛ زیرا این دستور باعث جرأت و جسارت ظالم و تجاوزگر است. اسلام می‌گوید در برابر متجاوز باید ایستاد و به هر کس حق می‌دهد که اگر به او تعدی شد، به همان مقدار مقابله کند زیرا تسلیم در برابر متجاوز مساوی با مرگ و مقاومت مساوی با حیات است و این منطق اسلام است.^۲

بنابراین تعریف مقابله به مثل در اسلام این است که ظالم به سزای اعمال خود برسد به اندازه میزان ظلم خویش نه لزوماً شبیه عملکرد ظالمانه خویش، به عبارت دیگر «مثل» بودن در مقابله به مثل به معنای تساوی میزان کیفر با میزان ظلم است نه لزوماً، تساوی شکل کیفر با شکل ظلم. پس، ویژگی خاصی که مقابله به مثل در اسلام دارد توجه به این نکته ظریف است که در مقابله به مثل باید رابطه عادلانه بین میزان ظلم و میزان کیفر برقرار شود. بنابراین حق مقابله به مثل یکی از راهکارهای دفاعی اسلام است و به دلایل فراوانی عکس‌العملی منطقی، منصفانه و مشروع است از جمله این دلایل عبارت است از: (۱) مقابله به مثل چون نوعی مجازات متجاوز محسوب می‌شود منطقی و مشروع است؛ (۲) مقابله به مثل تنها راه قطعی ریشه‌کن کردن اصل تجاوز است. بنابراین مقابله به مثل نوعی دفاع مشروع است. اصولاً دفاع مشروع که حقی شناخته شده است. خود بر مبنای مقابله به مثل است.^۳

از دیدگاه فقه سیاسی اسلام آیه‌های فراوانی از قرآن مجازات مقابله به مثل و اقدامات تلافی‌جویانه را به منظور بازدارندگی متجاوز البته با رعایت حدود و شرایط خاص مشروع می‌داند.^۴ همچنین برخی شرایط لازم در این زمینه عبارت است از پرهیز از نیرنگ و اعمال ناجوانمردانه، رعایت عدالت در مماثله^۵مراعات یکسانی بین تجاوز و دفاع و رعایت اصل عدم تجاوز.^۶

۱- سوره مبارکه بقره، آیه ۱۹۴

۲- مکارم، تفسیر نمونه، ج ۲، ص ۳۳

۳- عمید زنجانی، فقه سیاسی، ج ۳، ص ۴۶۱

۴- سوره مبارکه نحل، آیه ۱۲۶

۵- سوره مبارکه مائده، آیه ۸

۶- همان، آیه ۴۵

۷- سوره مبارکه بقره، آیه ۱۹۰

در روایات نیز اصل مجازات و مقابله به مثل آمده است. چنانچه حضرت علی(ع) در روش برخورد با متجاوز می‌فرماید: «سنگ را از همان جایی که دشمن پرت کرده بازگردانید که شر را جز شر پاسخی نیست.»^۱ با این وجود باید توجه داشت اگر دشمن از اعمال غیرانسانی و ناجوانمردانه در نبرد خود استفاده کرد انسان نباید به همان شیوه غیر اخلاقی انتقام گیرد زیرا این اعمال از مصداق های تجاوز از حدود الهی و اخلاقی است.

با توجه به این گفته‌ها مشخص می‌شود رهبر یک جامعه اسلامی موظف است اگر کسی به خاک کشورش تعدی کرد او نیز همان گونه پاسخ دهد که نمونه آن پاسخ کوبنده ایران اسلامی به رژیم غاصب و کودک‌کش صهیونیستی می‌باشد. زیرا هنگامی که این رژیم به کنسولگری ایران اسلامی در دمشق حمله کرد و تنی چند از نیروهای ایرانی را به شهادت رساند رهبر معظم انقلاب درباره این مسئله چنین ایراد فرمودند: «در عرف جهانی حمله به کنسولگری و سفارت هر کشور، حمله به خاک آن کشور محسوب می‌شود و رژیم سرتا پا خباثت صهیونیستی باید برای این جنایت تنبیه شود و خواهد شد.»^۲

۱- نهج البلاغه، حکمت ۳۱۴

۲- سخنرانی مقام معظم رهبری در خطبه نماز عید فطر در تاریخ ۱۴۰۳/۱/۲۲

نتیجه‌گیری

این مقاله در صدد آمد تا سیره اخلاقی مقام معظم رهبری که برای همگان الگو است؛ را هنگام مواجهه با دشمن مورد بررسی قرار دهد. گفته شد حفظ و رعایت اخلاق در همه موارد امری مهم و لازم الاجرا است؛ حتی در هنگام مواجهه شدن با دشمن، زیرا انسان هنگام رویارویی با دشمنان و مخالفان ممکن است، برخورد نادرستی از خود نشان دهد.

یکی از موارد اخلاقی که هنگام برخورد با دشمن باید به آن توجه نمود حفظ ادب می‌باشد؛ زیرا ادب نشان دهنده شخصیت هر انسانی است و فرد بی‌ادب و هتاک باعث خرد شدن شخصیت خود می‌شود. مورد بعدی که عدم توجه به آن باعث نابودی یک ملت می‌گردد؛ عدم اعتماد به دشمن است. درست است؛ که اعتماد یک امر سازنده برای ایجاد روابط اجتماعی می‌باشد؛ اما اعتماد کردن به دشمن بدون آزمودن او زمینه هلاکت و سرنگونی یک ملت را به وجود می‌آورد. صلح‌طلبی از جمله موارد دیگری است که باید هنگام مواجهه با دشمن به آن توجه شود البته باید دانست اسلام، نه صلح را به معنی یک اصل ثابت می‌پذیرد؛ که در همه شرایط باید صلح باشد و نه در تمام شرایط جنگ را می‌پذیرد. صلح و جنگ در همه جا تابع شرایط است، یعنی تابع اثری است که از آن گرفته می‌شود.

مسئله بعدی عدم غفلت از دشمن می‌باشد؛ زیرا گاهی یک لحظه غافل شدن از امری ممکن است انسان را به نیستی فرو برد انسان باید توجه کند که دشمن او هیچ‌گاه از ضربه زدن به او دست نخواهد کشید و همواره به دنبال آسیب رساندن به او و از بین بردن منافع اوست. مورد اخلاقی دیگری که هنگام برخورد با دشمن باید آن را مورد توجه قرار داد حفظ عزت و اقتدار در مقابل دشمن می‌باشد؛ زیرا کسی که از عزت و اقتدار برخوردار نیست هنگام مواجهه با دشمن ملت و کشور خود را به راحتی در اختیار بیگانگان قرار می‌دهد.

همچنین مجازات و مقابله کردن با دشمن سرکش و ستم‌کار از جمله مسائلی است که اسلام بر آن تاکید ویژه دارد؛ زیرا این مسئله به جهت آگاهی و هدایت خطاکننده و بیداری جامعه و نیز برای اجرای حدود الهی لازم است.

منابع و مآخذ

* قرآن کریم

* نهج البلاغه

- (۱) احمدیان، اکرم، «اصول اخلاقی و تربیتی برخورد با دشمنان در سیره امیرالمومنین»، فصلنامه آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث، شماره یک، ۱۳۹۴
- (۲) آمدی، عبدالواحد بن محمد، تصنیف غررالحکم و دررالکلم، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۶
- (۳) آیت الله خمینی، سید روح الله، صحیفه نور، تهران: مرکز مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۶۱
- (۴) بوارزار، مارسل، اسلام و حقوق بشر، مترجم: محسن مویدی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۵۸
- (۵) جعفری، محمد تقی، حکمت اصول سیاسی اسلامی، تهران: بنیان نهج البلاغه، ۱۳۶۹
- (۶) دیلمی، حسن بن ابی حسن محمد، ارشاد القلوب الی الصواب، مترجم: حاج سید عبدالحسین رضایی، قم: شریف رضی، ۱۴۱۲
- (۷) راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، مترجم: سید غلامرضا خسروی حسینی، تهران: انتشارات مرتضوی، ۱۳۷۵
- (۸) سخنرانی مقام معظم رهبری در خطبه نماز عید فطر در تاریخ ۱۴۰/۱/۲۲
- (۹) سخنرانی مقام معظم رهبری در دیدار با ائمه جمعه سرار کشور در تاریخ ۱۳۹۴/۱۰/۱۴
- (۱۰) سخنرانی مقام معظم رهبری در مراسم تنفیذ حکم ریاست جمهوری، ۱۳۸۴/۵/۱۲
- (۱۱) سخنرانی مقام معظم رهبری در نهمین مراسم دانش‌آموختگی دانشجویان دانشگاه افسری امام خمینی(ره) در تاریخ ۱۳۹۴/۷/۸
- (۱۲) سخنرانی مقام معظم رهبری دیدار با اعضای شورای هماهنگی تبلیغات اسلامی ۱۳۹۶/۱۰/۶
- (۱۳) سخنرانی نوروزی مقام معظم رهبری خطاب به ملت ایران در تاریخ ۱۴۰۰/۱/۱
- (۱۴) شیخ مفید، محمد بن محمد بن نعمان، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، مترجم: رسول محلاتی، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳
- (۱۵) طبرسی، فضل بن حسن، الاحتجاج علی اهل اللجاج، مترجم: محمد مهدی سازندگی، مشهد: انتظارات رضی، ۱۴۰۳

- (۱۶) طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع البیان، مترجم: محمد بیستونی، قم: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۸۴
- (۱۷) عمید زنجانی، فقه سیاسی، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۷
- (۱۸) قمی، عباس، سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار، مترجم: علی اکبر الهی خراسانی، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۴۱۸
- (۱۹) مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، مروج الذهب و معادن الجواهر، مترجم: ابوالقاسم پاینده، قم: دارالهجه، ۱۴۰۹
- (۲۰) مطهری، مرتضی، آشنایی با قرآن، تهران: صدرا، ۱۳۶۵
- (۲۱) مطهری، مرتضی، جهاد، تهران: صدرا، ۱۳۶۶
- (۲۲) مطهری، مرتضی، سیری در سیره ائمه اطهار(ع)، تهران: صدرا، ۱۳۸۶
- (۲۳) مطهری، مرتضی، ولاء ها و ولایت ها، تهران: صدرا، ۱۳۷۱
- (۲۴) مکارم، ناصر، تفسیرنمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴
- (۲۵) موسوی کاشمری، سید مهدی، غفلت، علل و آثار آن، قم: دفتر عقل، ۱۳۸۷
- (۲۶) واقدی، محمد بن عمر، المغازی، مترجم: محمود مهدوی، بیروت: موسسه الاعملی، ۱۹۸۹